

Хакас тілінде орта пазары

Хысхацах гласнайларны орта пазары

Пірее сөстерде ніске **і, ы, у, ұ** тапсағлар чоохтаныста хысхарап парчалар, истілбин дее парыбысчалар. Сөстің өөнінде андағ хысхацах гласнайлар чарых таа, пүлес тее истілчетселер, оларны килістіре букванаң пазарға чарадылча: *агырин, азыра, ибіре, табырах, тыло, пыро, хыро, иртіре, учура, настыра, хоостыра, настыра, сызыро.*

Мойын, орын, харын, килін, ирін, пурун, көгіс — пу паза оларға төөй пүдістіг сөстерде, оларға тартылғы форманың хозымнары хозылза, сөс өөнінің ікінці, чабых слогындағы хысха гласнайлар чоохтаныста түс халчалар. Пічікте ідөк пазылбинчалар:

<i>мойын</i>	<i>орын</i>	<i>харын</i>	<i>килін</i>	<i>ирін</i>	<i>көгіс</i>
1с. мойным	орным	харным	килнім	ирнім	көксім
2с. мойның	орның	харның	килнің	ирнің	көксің
3с. мойны	орны	харны	килні	ирні	көксі
1с. мойныбыс	орныбыс	харныбыс	килнібіс	ирнібіс	көксібіс
2с. мойныңар	орныңар	харныңар	килніңер	ирніңер	көксіңер
3с. мойнылары	орнылары	харнылары	килнілері	ирнілері	көксілері

Гласнайларның алызини

Глаголның өөні гласнайға тоозылчатса, пірее хозымнарның алнында сөс түгенцізіндегі гласнай тапсағ **И** тапсағнаң алыс парча. Андағ **И** тапсағ, пүткен пүдізінең сығара узун даа чоохталчатса, пічікте пір **И** букванаң пазылча.

Сөс түгенцізінде гласнай тапсағ **И** тапсағнаң алыс парча паза ідөк пір **И** букванаң пазылча глаголның мындағ формаларында:

полар туста:

ойна — *ойним, ойнирбын, ойнирзың, ойнир;*

сөле — *сөлим, сөлирбін, сөлирзің, сөлир;*

тазы — *тазим, тазирбыс, тазирзар, тазирлар;*

узу — узим, узирбын, узирбыс, узирзың, узирзар, узирлар;

ті — тим, тирбін, тирзің, тирбіс;

кірі — кирым, кирирбін, кирирзің, кирир, кирирбіс, кирирзер, кирирлер;

іле нимес формада: *ойна — ойнаирға, сөле — сөлирге, тазы — тазирға, узу — узирға, ізі — ізирге, тіле — тілирге, чі — чирге, кірі — кирирге;*

пірге деепричастие формада: *ойна — ойни, көгле — көгли, сана — сани, хата — хати, таны — тани, узу — узи, тіле — тіли, чі — чи, кірі — кири.*

Согласнайларның алызии

Сөс түгенчизіндегі туных согласнай, ол сөске гласнайдан пасталчатхан хозым хозылып, ікі гласнайның аразында пол парза, поэна төйі үннің согласнайға айлан парча. Андағ үннің согласнай тапсағ пічікте килістіре үнніңөк согласнай букванаң пазылча.

П тапсағ үннің согласнай **Б** тапсаға айлан парча:

а) *кип — кибі, суруп — сурубь, чөп — чөбі, сап — сабы;*

б) *тап — табығ, табыл, табар, табарға; чап — чабығ, чабых, чабыл, чабарға.*

Т тапсағ өөнінде үннің **Д** тапсаға айлан парча. Пірее ле сөстерде үннің айланмин халча. Пічікте хайзы даа килістіре букванаң пазылчалар:

а) *ат — ады, ада, чиит — чииді, ханат — ханады, от — оды;*

б) *тут — тудығ, тудым, тудыларға, тударға,*

чат — чадығ, чадых, чадарға,

пүт — пүдін, пүдір, пүдірерге,

чит — чидіг, чидерге.

Т тапсағ үннің согласнайға айланмин халча мындағ сөстерде:

ат — атарға, атыс, атығчы, атып, атызарға;

хат — хатығ, хатарға, хатып;

ут — утыс, утырыс, утырарға, утарға;

өт — өтіг, өтік, өтерге, өтігерге;

хата — хати, хатирға;

пат — *патыг*, *патарга*;

хат — *хаты* (кагысы).

Сөс түгенчизіндегі **С** тапсағ чоохтаныста пірде үннің **З** тапсағнаң, пірде **Ч** тапсағнаң алыс парча (*ізік ас* — *ізік азарга*). Орфографияда чарадылча **З** букванаң пазарға:

ас — *азых*, *азыран*;

ас — *азых*, *азарга*;

сис — *сизіг*, *сизік*, *сизін*, *сизерге*;

көс — *көзерге*, *көзірерге*;

кис — *кизерге*, *кизіре* паза ан.п.

Сөс түгенчизіндегі **К**, **Х** тапсағлар, ікі гласнайларның аразында пол парзалар, өөнінде постарына төйү үннің **Г**, **Ғ** тапсағларнаң алыс парчалар.

К, **Х** тапсағларның **Г**, **Ғ** тапсағларнаң алысчатханы пічікте килістіре букваларнаң таныхытылча:

а) *ух* — *уғы*, *чух* — *чугы*, *пүк* — *пүгі*, *көк* — *көгі*, *соох* — *соогы*, *чоох* — *чоогы*, *сөөк* — *сөөгі*, *киик* — *киигі*, *ниик* — *ниигі*, *ээк* — *ээгі*;

б) *таңах* — *таңагас*, *пазах* — *пазагас*, *көнек* — *көнегес*, *кизек* — *кизегес*, *көөк* — *көөгес*, *ниик* — *ниигес*;

в) *учух* — *учугарга*, *учуғыс*, *учуғып*,

хах — *хагарга*, *хагыларга*,

төк — *төгерге*, *төгілерге*,

пірік — *пірігерге*, *пірігіс*.

Тузаланған литература

1. **Орфография хакаского языка: орфографический словарь / на хакасском языке. Абакан: Хак. изд-во, 1988. 192 с.**
2. **Хакасско-русский словарь / Н. А. Баскаков, А. И. Инкижекова-Грекул. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. — 487 с.**
3. Д. Ф. Патачакова. Орфография хакаского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР — М.: Наука, 1973. — С. 257—270.

4. А. Л. Артеменко. Начало создания хакасской письменности // Учёные записки Хакасского НИИ языка, литературы и истории. — Абакан, 1966. — Т. XII. — С. 141—145.
5. Д.И. Чанков. Создание и усовершенствование хакасского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. — М.: Наука, 1972. — С. 183—189.